

ДОКУМЕНТИ ОПЕРАТИВНОГО ШТАБУ РОЗЕНБЕРГА ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННЯ ПЕРІОДУ ОКУПАЦІЇ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Протягом останніх десятиліть для дослідників Другої світової війни, насамперед країн, що були завойовані нацистською Німеччиною, незмінно актуальними залишаються питання повсякденного існування в окупації, а із залученням до обігу великого масиву нових джерел, що почалося наприкінці 1980-х рр. і триває й досі, відкривається все більше нових сторінок життя населення під час воєнної доби, як певних його груп, так і окремих особистостей. При здійсненні подібних досліджень останнім часом зростає роль не лише матеріалів німецьких військових структур, державних установ окупаційного режиму, але й документів різних нацистських організацій, що не входили до структури органів влади чи військових підрозділів, але працювали на території окупованих країн. Зокрема, чільне місце посідають документи Оперативного штабу райхслайтера Розенберга (далі — ОШР, або Штаб) (1940–1945)¹, серед основних завдань якого було вивезення до Німеччини різних культурних цінностей, а також збирання матеріалів наукового, довідкового та аналітично-інформаційного змісту з метою їхнього подальшого дослідження та використання в боротьбі з Радянським Союзом². В архіві Оперативного

¹ Нім.: Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg.

² Детальніше щодо структури Оперативного штабу Розенберга, його завдань та основних напрямків діяльності українською мовою див.: Кашеварова Н.Г. Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «східного простору» (1940–1945). — К., 2014. — Ч. 1: Джерелознавче дослідження. Серед інших основних досліджень різними мовами див.: Kennedy Grimsted P. Trophies of War and Empire: The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution. — Cambridge, MA, 2001; *Id.* Roads to Ratibor: Library and Archival Plunder by the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg. Offprint // Holocaust and Genocide Studies. — Oxford, 2005. — Vol. 19. — № 3. — P. 390–458; *Id.* Reconstructing the Record of Nazi Cultural Plunder. A Survey of the Dispersed Archives of the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg (ERR). — Amsterdam, 2011; Бібліотеки Києва у період нацистської окупації (1941–1943): дослідження: анот. покажчик: публікація документів / Укл. Л.А. Дубровіна, Н.І. Малолетова. — К., 2004; Картотека «Z» Оперативного штабу «Рейхслайтер Розенберг»: Цінности культури на окупованих територіях Росії, України і Білорусії 1941–1942 / Подгот. к изд. М.А. Бойцов, Т.А. Васильева. — М., 1998; *Зинич М.С.* Похищеные сокровища: вывоз нацистами российских культурных ценностей. — М., 2003; *Gutschul N.* Der Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg und seine Tätigkeit in der Ukraine (1941–1944) [Elektronische Ressource]. — Online verfügbar unter: http://geb.uni-giessen.de/geb/volltexte/2014/11002/pdf/GutschulNazarii_2013_07_02.pdf (zuletzt geprüft am: 02.02.2015). Також окремі питання діяльності Оперативного штабу або реконструкції його документального архіву висвітлені в ґрунтовних публікаціях української дослідниці Т.М. Себти. У цілому, більшість публікацій, де документи Штабу використані як джерела, присвячена, насамперед, проблемам конфіскації Оперативним штабом культурних цінностей та вивезення їх з територій країн Європи, окупованих нацистами.

штабу³, дві найбільші частини якого зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), у фонді 3676 («Оперативний штаб імперського керівника Розенберга для окупованих східних областей»)⁴ і невеликому фонді 3674 («Оперативний штаб імперського керівника Розенберга для окупованих західних областей та Нідерландів»), та у Федеральному архіві в Берліні (фонд NS 30 із назвою «Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg»)⁵, зберігаються матеріали, що можуть стати в нагоді дослідникам історії повсякдення окупації.

Протягом 2004–2009 рр. обидві вказані частини архіву ОШР були оцифровані та офіційно розміщені в мережі Інтернет, що значно полегшило доступ до них. Але водночас для вітчизняних дослідників робота із самими документами досі значною мірою ускладнена через брак знання ними німецької мови, непростий пошук потрібної інформації через великий обсяг цих двох найбільших частин, внутрішню структуру справ (сформовані на рівні поточної документації окремих підрозділів ОШР), а також різний рівень та глибину їхнього опису.

У складі документального масиву ОШР за походженням виділяються великі документальні масиви — матеріали Управління штабу, що знаходилося в Берліні, та документи підрозділів Штабу, що працювали на окупованих територіях, — головних робочих і робочих груп, мобільних команд, зондерштабів («особливих штабів»), які працювали за тематичними напрямками. Листування, що пронизує ряд документів різних підрозділів ОШР, також пов'язує його з іншими німецькими установами, організаціями, військовими структурами. Серед документів підрозділів Штабу значну частину складають матеріали аналітично-довідкового характеру, різні тематичні розвідки, написані його науковими співробітниками та створені представниками місцевої інтелігенції, котрі залишилися в окупації. Архів ОШР є офіційним і діловодним, у його складі практично відсутні документи особового походження (щоденники, замітки, особові листи тощо), за винятком дуже невеликої кількості особистих привітань із певної урочистої нагоди (нагородження, одруження,

³ Архів Оперативного штабу нараховує за приблизними підрахунками загалом понад 80 тис. документів (бл. 115–120 тис. оцифрованих аркушів двох найбільших частин, разом із низкою матеріалів іншого походження в його складі — до 140 тис.).

⁴ Детальніше щодо складу фонду див.: *Кашеварова Н.Г., Малолетова Н.И.* Деятельность Оперативного штаба рейхслайтера Розенберга в оккупированной Европе в период Второй мировой войны: справочник-указатель архивных документов из киевских собраний. — К., 2006; Коллекция документов Оперативного штаба рейхслайтера Розенберга [Электронный ресурс] // ЦДАВО Украины. — Электрон. текст. дан. — Режим доступа: <http://err.tsdavo.org.ua/> — Загл. с экрана. — Дата обращения: 02.02.2015.

⁵ Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg : N S 30 [Опис архіву Оперативного штабу райхслайтера Розенберга (ф. NS 30 в Федеральному архіві в Берліні)] [Elektronische Ressource] / bearb. von Jana Blumberg; Bundesarchiv. — Koblenz, 2004. — Online verfügbar unter: http://www.argus.bstu.bundesarchiv.de/NS30_25600/index.htm?kid=9f601430-b7ee-444d-ae0-998108f73211 (zuletzt geprüft am: 02.02.2015).

народження дитини тощо) або персональних листів із приводу трагічних подій⁶. Саме ця обставина — офіційний характер документів Штабу — визначає той факт, що водночас вони не є повноцінним та самостійним джерелом з історії повсякдення окупації, оскільки у своїй більшості присвячені поточним подіям, пов'язаним із роботою німецької установи, і безпосередньо не торкаються буднів місцевого населення чи перебігу військових дій.

Але, незважаючи на це, окремі документи Штабу все ж таки містять інформацію, що може зацікавити дослідників історії повсякдення окупації під час Другої світової війни. Їх умовно можна поділити на три основні групи: 1) донесення та звіти співробітників робочих груп і зондерштабів; 2) листування; 3) фотодокументи. Переважна більшість їх присвячена окупованій території СРСР, де Оперативний штаб у складі двох найбільших головних робочих груп — «Україна» та «Остланд»⁷ — мав свої стаціонарні групи та підрозділи в Києві, Дніпропетровську, Харкові, Мінську, Смоленську, Ризі, Таллінні, Вільнюсі та низці інших менших міст. Водночас відомо небагато подібних документів, створених при підрозділах Оперативного штабу в Західній Європі.

Перша група документів, а саме **донесення і звіти співробітників**, є найбільшою за обсягом. Працівники Штабу в переважній більшості були цивільними особами, в основному, архівістами, бібліотекарями, науковцями, зокрема істориками, археологами, етнографами, мистецтвознавцями, славістами, котрі за дорученням Оперативного штабу здійснювали службові поїздки окупованими територіями. Їхні регулярні донесення містять порівняно небагато стратегічної інформації, необхідної для управління завойованими територіями, до того ж підготовка таких документів не була завданням ОШР, вона належала

⁶ На сьогодні українським дослідникам відомо лише декілька документів особового походження, що належать особам, які в роки війни працювали при Оперативному штабі. Це частина щоденника архівіста В.А. Моммзена, щоденник Н. Феттіха та стаття, опублікована за результатами інтерв'ю з мистецтвознавцем О. Кляйном. Див.: *Лер С.* «Як все це, однак, жакливо!». Із щоденника німецького державного архівіста Моммзена у період його перебування в Україні під час Другої світової війни (1943) // Пам'ятки: археографічний щорічник / Редкол.: І.Б. Матяш (гол. ред.) та ін. — К., 2008. — Т. 8. — С. 56–73; *Femmis H.* Київський щоденник (3.XII.1941–19.I.1942). — К., 2004; *Bentchev I.* Gerettete und verschollene Kirchenschätze. Otto Klein und der deutsche «Kunstschutz» in Kiev 1941–1943 // *Hermeneia. Zeitschrift für ostkirchliche Kunst.* — 1997. — Heft 1. — S. 27–40. Але в останні роки з німецької мови було перекладено та видано в Україні листи німецького службовця, котрий за часів окупації працював в Україні в галузі сільського господарства. Він не працював при Штабі, але його листи є дуже цікавим історичним джерелом, що змальовують будні дрібного чиновника, який був референтом керівника з сільськогосподарських справ в Іванківському гебітскомісаріаті. Див.: «Люба моя Еллі!...» Листи, світлини та документи німецького чиновника з окупованого Іванкова (1942–1943 рр.) / Упорядн.: Г. Бьоше, М. Дубик, Т. Пастушенко; переклад: О. Николайчук, Л. Сочка; наук. ред. О. Лисенко. — К., 2012.

⁷ Спочатку діяльність Головної робочої групи «Остланд», крім Латвії, Литви та Естонії, охоплювала також територію Білорусії та частину західних областей Росії, але в травні 1943 р. останні разом із Білорусією ввійшли до сфери діяльності новоствореної Головної робочої групи «Центр».

до компетенції органів окупаційної влади⁸. Але це певною мірою визначало своєрідний характер цих документів — наприклад, вони часто містять деталі, що зазвичай залишалися поза увагою німецьких службовців, насамперед співробітників апарату райхскомісаріату «Україна» або військових і працівників різних німецьких структур, зокрема органів державної безпеки. У них також наявна низка власних спостережень співробітників.

Значну частину інформації в донесеннях становлять відомості про різні культурні, наукові та освітні установи окупованих країн: щодо їхнього стану, зібрань, збереженості й повноти, перспектив використання на користь Третього райху. Але є й інформація про ситуацію в окупованих містах, бідуючого населення, його морально-психологічний стан, побутові умови проживання, потреби місцевих співробітників — в основному, представників інтелігенції, — а також про їхнє тогочасне повсякденне життя в нових для них умовах та, серед іншого, про мотиви, що призвели до їхньої співпраці з окупантами. Таким чином, ці відомості можуть стати в нагоді при дослідженні питань, пов'язаних із повсякденням окупації, що відображає не лише побут та умови щоденного життя населення, а й глибші процеси — зміни у свідомості, життєвих цінностей та пріоритетів, а також соціальні трансформації.

Слід також зазначити, що традиційно повсякдення в окупації розглядається, насамперед, через призму буденного життя населення. Але саме німецькі документи, на нашу думку, розкривають також й іншу його сторону — повсякденне життя окупантів, що також доповнює загальну картину. Реалії їхнього життя були мало пов'язані з повсякденням місцевого населення (крім безпосереднього виконання робочих завдань поза межами установи), організація їхнього перебування в окупованих країнах підкорялася правилам поведінки німецьких спеціалістів у межах установи чи організації, при якій вони працювали, а також умовам військового часу, до того ж про їхнє матеріальне забезпечення дбала їхня установа.

У першій вищезазначеній групі документів ОШР можна виокремити такі підгрупи: 1) звіти, створені під час виконання конкретного завдання на окупованій території, уже переданій до відання органів цивільної адміністрації; 2) донесення та звіти, складені під час виконання завдання в прифронтовій зоні та такій, що перебувала у віданні військової адміністрації. Загалом, фіксування власних вражень співробітника від побаченого на Сході⁹ не було

⁸ Порівн. із документами інших німецьких адміністративних установ, наприклад, із документом із назвою «Донесення про становище» («Lagebericht»), що готувалися службовцями райхскомісаріату «Україна». Ці документи, зокрема, можна знайти у вже згаданому фонді 3676 Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), у справах четвертого опису, що складається з матеріалів, що не належать Оперативному штабу та були штучно включені до складу фонду 3676.

⁹ Тут і далі в тексті замість «Східна Європа» вживається слово «Схід» для відображення специфіки нацистської термінології — саме так нацистські окупанти позначали територію Східної Європи, частково — Центральної та Південно-Східної Європи (Балкани), а також окремі країни узбережжя Балтійського моря (щодо останніх активно вживався також термін «Остланд» (дослівно «східна країна»). Але часто термін «Схід» застосовувався, коли йшлося про окуповану нацистами територію СРСР.

основною метою документації Оперативного штабу, але з часом з'явилися так звана «Розповідь про побачене», або «Донесення про побачене» (Erlebnisbericht), а також подорожні нотатки («Reisebeobachtungen»), дослівно «Подорожні спостереження». Найчастіше вони виступають додатком до другої наведеної підгрупи документів.

Основна різниця між цими двома підгрупами полягає в тому, що звіти про роботу співробітників на території, що перебувала у віданні цивільної влади, наприклад, у Києві, Дніпропетровську, Житомирі, Мінську тощо, містить більше подробиць про культурні, наукові та освітні установи окупованих міст, деталі щодо співпраці з представниками місцевої інтелігенції, їхнього життя, та водночас у них майже зовсім відсутній зв'язок із військовими діями. Тоді як донесення, створені під час поїздки територіями військової адміністрації, насамперед, це північно-західні області (Ленінград із околицями) та південь Росії (Ростов-на-Дону, Таганрог) у 1941–1942 рр. й українські міста під час переміщення лінії фронту на захід у 1943–1944 рр. (Харків, Київ тощо), містять більше подробиць про життя місцевого населення: умови його проживання, побут, настрої, відображають картину руйнацій та пошкоджень, а також багато службової інформації щодо маршруту переміщення співробітника та відголоски подій на лінії фронту. Факти тут подаються досить лаконічно, події викладені в хронологічній послідовності. Донесення 1943–1944 рр. уже позначені усвідомленням майбутньої поразки у війні та близького краху постулатів націонал-соціалізму. Але навіть при цьому, як правило, у них не простежується усвідомлення масштабу подій та власної причетності до них, не виражаються сумніви щодо позитивної оцінки та законності своїх дій, що, по суті, призвели до знищення історичного та культурного спадку країн Східної Європи.

Крім того, перші підкорялися суворій регламентації щодо структури звіту та подання інформації (уникання власних оцінок та суджень, наведення якомога більшої кількості фактичних даних), а звіти, створені під час або одразу після поїздки до зони військової адміністрації, крім фактичних даних станом на дату подорожі, містять більше нотаток, відображають особистість автора документа та його власні враження від побаченого. Також на документах позначилася й низка інших особистісних факторів: походження, загальна культура автора звіту, його освіта та професійна належність, ідеологічні переконання, симпатії та антипатії тощо. Усі наведені документи мають різний ступінь інформативності та водночас позначені певним рівнем суб'єктивізму, що вимагає критичного підходу та всебічного аналізу при використанні їх як джерел. Водночас немає підстав стверджувати про наявність у них значного обсягу викривлених фактів — цього не допускав професійний обов'язок, присяга службовця та внутрішні вимоги Оперативного штабу до створення подібних документів.

Надзвичайно вагоме місце в цих джерелах посідає інформація про місцеву інтелігенцію. Оперативний штаб був зацікавлений у залученні до роботи спеціалістів, зокрема працівників бібліотек, архівів та музеїв. При ви-

конанні свого головного завдання — конфіскації культурних цінностей (часто — під приводом «рятування» їх від більшовизму, пошкодження або знищення) — водночас проводився перегляд фондів вищезазначених установ, паралельно з відбором зібрань для вивезення до Німеччини. З того, що залишалося, формувалися фонди так званого «місцевого значення». Згідно з політикою міністра окупованих східних територій Альфреда Розенберга, якої дотримувався Штаб, ці фонди мали б стати основою діючих бібліотек та музеїв, яким дозволялося працювати за нової влади. Тому Штабові були потрібні такі співробітники, котрі залишилися в окупації та добре знали фонди. Одним із прикладів того, як у донесеннях була відображена інформація про місцеву інтелігенцію, можуть слугувати враження Карла Енгеля¹⁰ про його спілкування зі співробітницею історичного відділу Смоленського обласного краєзнавчого музею Єлизаветою Калітіною¹¹, яка перед окупацією працювала заступником директора музею з наукової роботи. К. Енгель, який входив до складу зондерштабу «Прадавня історія» при Оперативному штабі, у своєму донесенні керівникові Гансові Райнерту¹² від 29 вересня 1942 р. про відвідання ним окупованих областей Білорусі та Росії зазначає: «В особі пані Калітіної я отримав справжню знахідку. [...]»¹³ Сама вона дворянського походження. [...] З часів революції вона з родиною у Смоленську тісно співпрацювала з репре-

¹⁰ Енгель Карл (Engel Carl; 1895–1947) — німецький історик, ректор університету м. Грайфсвальд (1942–1945). Навчався в Мюнхені, до 1927 р. займався книготоргівлею в Магдебурзі, водночас продовжував навчання, а також був задіяний у роботі місцевого історико-культурного музею. 1929 р. переїхав до Кьонігсберга, щоб працювати при Прусьському музеї, а з 1938 р. керував Інститутом ім. Гердера в Ризі. Під час Другої світової війни був уповноваженим із питань прадавньої та ранньої історії в Остланді (від Міністерства окупованих східних територій), працював при зондерштабі «Прадавня історія» Оперативного штабу. Після війни був заарештований у радянській зоні окупації Німеччини, помер у січні 1947 р. у спецтаборі НКВС Фюнфайхен поблизу м. Нойбранденбург (спецтабір № 9).

¹¹ Калітіна Єлизавета Арсеніївна (1894–1956) — археолог, дослідник періоду палеоліту, доби бронзи та раннього залізного віку. У 1920–1930 рр. разом із групою археологів брала участь в археологічних експедиціях та розкопках Гньоздовських курганів, археологічних пам'яток Смоленщини та Брянщини, багато років працювала в Смоленському обласному краєзнавчому музеї, його історичному відділі (зараз він перебуває у складі Смоленського державного музею-заповідника). З 1938 р. була заступником директора музею з наукової роботи. Під час окупації перебувала в Смоленську, займалася упорядкуванням фондів музею, що не були вивезені в евакуацію, та їхнім збереженням. Саме завдяки її зусиллям збереглася частина цінних експонатів музею. 1943 р. колекції музею були вивезені німцями до Вільно (нині м. Вільнюс), під час перевезення цих цінних зібрань серед низки інших осіб їх супроводжувала Є. Калітіна. Але після повернення з Вільнюса 1949 р. Є. Калітіна за звинуваченням у співпраці з окупантами була засуджена до 25 років ув'язнення в таборах, реабілітована 1954 р. Після звільнення до наукової роботи вона вже не повернулася. Детальніше див.: Чубур А.А. Єлизавета Арсеніївна Калітіна // Российская археология. — 2005. — № 2. — С. 173–177.

¹² Райнерт Ганс (Reinerth Hans; 1900–1990) — німецький археолог. З 1933 р. до 1945 р. керував Імперським союзом німецької давньої історії. Видавав декілька спеціалізованих журналів, зокрема часопис «Germanen-Erbe» («Спадок германців»). Від 1939 р. очолював Відомство «Прадавня історія» при Службі Розенберга, з 1940 р. був керівником зондерштабу «Прадавня історія» Оперативного штабу Розенберга.

¹³ Тут і далі при перекладі випущено фрагменти з німецького оригіналу.

сованими білоруськими археологами, брала участь майже в усіх розкопках, що проходили на території Смоленської області, чудово знає всі знахідки та літературу. Коротко — завдяки своїм відмінним знанням вона має для нас надзвичайну цінність, тому що вона одна здатна встановити втрати по пам'яті. [...] Тому я взяв її до себе на роботу, та їй буде виплачено суму з двох тисяч райхсмарок, які надав мені Оперативний штаб [...]»¹⁴.

У документах крім вже згаданих співробітників місцевих установ культури, освіти та науки є також відомості щодо осіб, які готували для Оперативного штабу наукові розвідки та інформаційні матеріали. Збереглася інформація стосовно щонайменше 30–40 осіб, які регулярно співпрацювали з Оперативним штабом лише в Україні. Серед них були: історики К. Штеппа та О. Оглоблин, М. Міллер, завідувач археологічного відділу Дніпропетровського крайового історико-археологічного музею, а з осені 1942 р. до лютого 1943 р. — директор Обласного краєзнавчого музею в Ростові-на-Дону¹⁵, археологи Б. Безвенгліньський та П. Курінний, журналіст С. Кокот, архітектор Є. Наконечний, музикознавець А. Ольховський, педагог Г. Ващенко, геолог П. Двойченко, економіст В. Марченко, соціолог та філософ О. Філіппов, літературознавець В. Державін, голова одеського Будинку вчених і представник місцевої міської адміністрації В. Кундерт, О. Зоргенфрей, син російського педагога Г. Зоргенфрея, та багато ін.¹⁶

Особливу цінність серед цих документів мають такі, що розкривають подробиці долі окремих осіб, родинні зв'язки та відносини в колективі, а також походження, освіту, особисті якості. Так, Олександр Гімпель¹⁷, бібліоте-

¹⁴ ВArch, NS 30/160/13. Цифрову копію онлайн див.: http://www.bundesarchiv.de/digitalisate/NS30/NS30_160/NS30_160_113.png. Див. також: ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 119, арк. 246. Тут і далі переклад з німецької **Н. Кашеварової**.

¹⁵ Нині Ростовський обласний музей краєзнавства.

¹⁶ Детальніше щодо цих осіб та їхньої співпраці з Оперативним штабом, а також щодо німців — наукових співробітників Штабу — див.: *Кашеварова Н.Г.* Вказ. пр. — Ч. 1: Джерелознавче дослідження. Детальніше щодо життя та діяльності М. Міллера див. також: *Білокінь С.І.* Міллер Михайло Олександрович // *Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. — К., 2009. — Т. 6: Ля–Мі. — С. 736–737; Тесленко Д.Л., Фанигін Ю.Ю.* Михайло Олександрович Міллер — людина і учений в епоху гуманітарних катастроф // *Вопросы германской истории: сб. науч. трудов. — Днепрпетровск, 2008. — С. 70–102.*

¹⁷ Гімпель Олександр Юліус (Himpel Alexander Julius; 1893–1982) був співробітником зондерштабу «Бібліотеки» при ОШР, представником Густава Абба (Gustav Abb), комісара з питань захисту бібліотек та забезпечення збереженості книжкових зібрань на окупованих східних територіях, директора бібліотеки Берлінського університету. Народився та вчився в Санкт-Петербурзі, добре знав російську мову, до 1917 р. працював у Публічній бібліотеці Санкт-Петербурга, пізніше — в різних бібліотеках Німеччини. Перед війною був співробітником Пруської державної бібліотеки в Берліні. Під час роботи в Оперативному штабі побував у багатьох містах окупованої України, Півдня Росії, балтійських країн, зокрема у Харкові, Дніпропетровську, Ростові-на-Дону, Таганрозі, Вільно, про що залишив детальні звіти. Восени 1943 р. змінив бібліотекаря, мовознавця й славіста Ульріха Йогансена (Ulrich Johanssen) на посаді директора Державної бібліотеки у м. Лемберзі (нині м. Львів), у квітні 1944 р. виїхав до Кракова, хоча періодично відвідував Лемберг. Після війни продовжив працювати за професією. З 1955 по 1958 рр. Гімпель був співробітником бібліотеки університету в м. Марбург.

кар, котрий 1942 р. здійснив низку поїздок містами України, був у Таганрозі та Ростові-на-Дону, залишив кілька великих детальних звітів про свої відрядження, один із яких присвячений бібліотекам Дніпропетровська та їхнім співробітникам¹⁸. Його особисто вразила ситуація, що склалася з однією з найкращих співробітниць бібліотеки Бекенеш Шишман та її сестрою. На початку вересня 1942 р., під час його перебування в місті, до Центральної бібліотеки Дніпропетровська прийшли троє чоловіків у формі СС¹⁹ та забрали пані Шишман з собою. Того ж дня була заарештована її сестра, лікар місцевої поліклініки. Він зазначав, що пані Шишман — надзвичайно освічена, приємна та чемна жінка, яка з усіма мала добрі відносини, була дуже гарним спеціалістом, і був дуже здивований тим, що сталося. Після безрезультатних пошуків, запитів до різних німецьких служб, опитувань сусідів і співробітників, навіть звернення до місцевої служби СД²⁰ О. Гімпель неофіційно дізнався від одного із знайомих родичів сестер, що їх обох утримують у підвалі будинку генералкомісаріату, де розміщувалася в'язниця місцевого підрозділу СД — у колишній будівлі НКВС. Офіційно причиною арешту начебто стала наявність у їхньому родоводі єврейської крові та приховування цього факту. О. Гімпель намагався донести до відома відповідних структур, що, скоріше за все, це помилка, що їхнє прізвище — караїмського походження (і це підтвердили інші співробітниця), що вони не були помічені в жодній протиправній діяльності, але це не дало результатів. Невдовзі О. Гімпель проінформували, що пані Б. Шишман раптово померла від віспи. Щодо її сестри не було інформації, але він не мав сумнівів, що її теж уже немає серед живих. О. Гімпель був надзвичайно розчарований діями німецької влади та засмучений із приводу цього прикрого випадку.

Іншим прикладом може слугувати ситуація, що сталася з Олегом Рудинським, співробітником Харківського обласного краєзнавчого музею, який під час окупації Харкова був керівником Музею Слобожанщини, створеного в листопаді 1941 р. міською управою Харкова шляхом об'єднання чотирьох музеїв (історичного, краєзнавчого, антирелігійного та революції). Він був звинувачений у тому, що начебто мав контакти з більшовиками, які ненадовго

¹⁸ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 133, арк. 363–372.

¹⁹ СС (SS) — скор. від «Schutzstaffel» («охоронні загони») — елітні воєнізовані формування Націонал-соціалістичної німецької робочої партії (НСДАП (NSDAP) — Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei). Спочатку призначалися для охорони А. Гітлера та входили до складу СА (SA) — скор. від «Sturmabteilung» («штурмові загони») — воєнізовані формування НСДАП, створені 1921 р., а 1934 р., після втрати останніми своїх позицій у партії, були виокремлені як самостійна структура НСДАП. Підпорядковувалися особисто А. Гітлеру та Г. Гімлеру. У складі СС були також угруповання, що 1940 р. отримали назву військ СС (Waffen-SS) та надалі брали участь у бойових діях та різних каральних акціях. У віданні СС перебували також концентраційні табори.

²⁰ СД (SD) — скор. від «Sicherheitsdienst» («служба безпеки»), повна назва «Sicherheitsdienst des Reichsführers-SS» («служба безпеки райхсфюрера СС») — внутрішня партійна служба безпеки НСДАП, пізніше служба безпеки райхсфюрера СС Г. Гімлера. Після утворення Головного управління імперської безпеки СД увійшла до його структури.

повернулися до Харкова під час боїв за місто в лютому–березні 1943 р., але справа так і не була порушена за відсутності доказів²¹.

Але водночас підбір співробітників для роботи не був простим, а з часом ситуація в цій сфері ставала все складнішою. У донесенні від 26 вересня 1943 р. керівника робочої групи «Крим» О. Вайссера, складеного за даними її співробітника Г. Теншерта, зазначено: «Люди відверто побоюються в даний момент мати справу з подібною роботою для німецьких служб. Наступною нинішньою перешкодою при залученні робочої сили є надмірна зайнятість подібних людей у інших сферах, унаслідок чого вони також при всьому своєму бажанні не в змозі підготувати роботи у визначений термін»²².

Яскравим прикладом джерел із другої підгрупи документів (тих, що були створені під час подорожі військовою зоною) можуть слугувати, насамперед, донесення Георга фон Крузенштерна²³. Наприкінці 1941 р. разом із кількома іншими співробітниками він здійснив поїздку до окупованої частини Росії, щоб оглянути палаци навколо Ленінграда²⁴, а наприкінці весни 1942 р. — з Риги до Мінська через Каунас та Вільнюс, де мала відбутися зустріч керівників головних робочих груп на Сході та представників Управління штабу. Г. фон Крузенштерн ретельно записував усі дрібниці свого відрядження, наприклад, фіксував погоду за вікном, стан доріг, навіть якість постільної білизни в будинках, де йому з колегами доводилося ночувати під час подорожі²⁵. У кожному населеному пункті на їхньому шляху він детально описував зруйновані храми, вулиці, відмічав, чи є там населення, давав при можливості статистичні дані щодо цього населеного пункту. Зокрема, перебуваючи восени 1941 р. в околицях Ямбурга²⁶, писав: «У лісах ще лютують численні групи партизан, лише сьогодні вранці на цьому шляху було вбито двох людей [...]. Поховання німецьких солдат — уздовж вулиць у великій кількості, довгими рядами з 20–25 хрестів, свідчать про запеклі бої, що мали тут місце. Місцевість тут дуже неприваблива, з болотистими лісами. Дороги всі розбиті та в ямах через рух транспортних колон»²⁷. Але особливо його вразив стан царських палаців навколо Ленінграда (міста, де народився і яке добре

²¹ Детальніше про О. Рудинського див.: Кашеварова Н.Г. Вказ. пр. — Ч. 1: Джерело-знавче дослідження. — С. 211–212, 215. Див. також: ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 58, арк. 346.

²² Повний текст донесення німецькою та українською мовами опубліковано в: Кашеварова Н.Г. Вказ. пр. — Ч. 2: Документи. — С. 522–527.

²³ Крузенштерн Георг Фрідріх Бенедикт, фон (Krusenstjern Georg Friedrich Benedikt, von; 1899–1989) — балтійський історик, генеалог. Народився в Санкт-Петербурзі, після революції тривалий час жив в Естонії. Під час Другої світової війни працював при Оперативному штабі Розенберга, з липня 1942 р. був керівником робочої групи «Естонія» у складі Головної робочої групи «Остланд», а з березня 1943 — керівником робочої групи «Білорусія».

²⁴ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 122, арк. 125–157.

²⁵ Там само, арк. 122, 128.

²⁶ Ямбург (Jamburg) — нині м. Кінгісеп на території Ленінградської області Російської Федерації.

²⁷ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 122, арк. 129.

пам'ятав), і він присвятив їмньому опису понад 20-ти сторінок²⁸, а щодо Мінська, який відвідав наприкінці травня — на початку червня 1942 р., зазначав у своєму звіті: «Вся внутрішня частина міста, широкі головні вулиці та вулиці, прилеглі до них, вигоріли на 95 відсотків. На всіх проспектах наші передові частини підірвали трьох- та п'ятиповерхові будинки через загрозу обвалення — зараз тут немає нічого, лише величезні купи каміння та сміття [...]. Жахає та вражає те, що в цих руїнах живуть люди й пережили тут всю зиму! Вони повсюди вирили ями в землі, накривши їх закопченими балками та листами сталі з дахів, вибудувавши навколо щось схоже на стіни. З цих землянок іде дим, та тут і там видно зубожілих людей»²⁹. Таку ж картину Г. фон Крузенштерн побачив кількома місяцями раніше в Гатчині: «Гатчина нагадує собою суцільний великий військовий табір. Цивільне населення виглядає жалюгідно, вдягнене в лахміття, пригнічене. Літні жінки та діти — чоловіків мало — носять якісь вантажі, штовхають і тягнуть маленькі санки з дровами чи різнокольоровими в'язанками. Між ними багато біженців ...»³⁰. Крім того, він зазначав, пишучи про місцеві пам'ятки архітектури: «Трагічно, що, на жаль, так часто можна побачити свідчення того, що наші військові та цивільні структури виказують мало поваги та розуміння щодо наявних російських³¹ культурних цінностей»³².

Але водночас він зауважував, що подекуди в майже зруйнованих маленьких населених пунктах, серед згарищ і куп сміття, приходу зими радіють діти — то тут, то там можна побачити сніговиків³³, а білий хліб їм здається чимось небаченим і надзвичайним — вони із задоволенням їдять коржик з нього, якими їх пригодував колега Г. фон Крузенштерна, та не скаржаться на те, що через знаходження в автомобільному ящику хліб набув неприємний присмак пального³⁴. Інші співробітники Оперативного штабу, Вільгельм Пішке та Фрідріх Шюллер, котрі в різні періоди входили до складу мобільної команди «Ростов/Дон», бачили схожі картини в Ростові-на-Дону³⁵. В. Пішке

²⁸ Там само, арк. 125–157. У цій справі знаходяться також й інші донесення Г. Крузенштерна, присвячені його поїздкам територією Естонії та Латвії. Див.: Там само, арк. 158–231. Також донесення інших співробітників Оперативного штабу щодо своїх поїздок північно-західними областями Росії, але вже 1942 р., можна знайти у справі 149 першого опису фонду 3676 ЦДАВО України.

²⁹ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 122, арк. 113–114.

³⁰ Там само, арк. 131.

³¹ У нацистському середовищі та побутовому вжитку слово «російський» часто заміняло собою слово «радянський».

³² ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 122, арк. 120.

³³ Там само, арк. 130.

³⁴ Там само, арк. 131.

³⁵ *Кашеварова Н.Г.* Ростов-на-Дону в 1942–1943 гг. в донесениях сотрудников Оперативного штаба Розенберга // Коренной перелом в Великой отечественной войне: к 70-летию освобождения Дона и Северного Кавказа: материалы Международной научной конференции (г. Ростов-на-Дону, 6–7 июня 2013 г.) / Отв. ред. акад. Г.Г. Матишов. — Ростов-на-Дону, 2013. — 146–153.

писав у донесенні, датованому серпнем 1942 р., що більшість мешканців жили в надзвичайній скруті, цілі родини тулилися в невеличких уцілілих приміщеннях, у вкрай негігієнічних умовах. Вони голодували, оскільки в місті не залишилося продуктів харчування, які радянські війська при відступі потопили в річці Дон, а ціни на те, що збереглося, надзвичайно високі³⁶. Ф. Шюллер, який здійснив поїздку до Ростова-на-Дону вже в лютому 1943 р., під час боїв за місто, з метою забрати зібрання матеріалів, конфіскованих раніше іншими співробітниками Оперативного штабу, писав: «Дорога до Ростова мала на собі відбиток важкої боротьби: воронки від бомб, розбитий транспорт і бронемашини, загиблі коні, розкидане військове майно різного роду. Окремі машини через обстріл були продірявлені як решето. [...] Повз нас ішли безкінечні колони військових та біженців на возах. Дорога місцями покрита кригою. [...] На дорозі поблизу в'їзду до Ростова стоять гармати та протитанкові гармати й вони розвернуті в бік моря. Тут і там лежать змерзлі тіла червоноармійців. Місто огорнуте хмарою диму. Повсюди можна побачити палаючі будинки та автопарки. Як і раніше, чути вибухи, від яких здригається земля. Противник тримає місто під артилерійським обстрілом»³⁷.

На окрему увагу заслуговує й донесення О. Венднагеля, керівника робочої групи «Харків», про вигляд Харкова після боїв за нього в лютому–березні 1943 р.: він змальовує руйнування, втрати бібліотек, а також наявний склад і стан місцевого персоналу робочої групи «Харків» Оперативного штабу після повернення до міста німецьких окупантів³⁸.

Подібні подробиці зустрічаються в багатьох донесеннях співробітників Штабу із зони військової адміністрації, незважаючи на те, що такі відрядження були розраховані на декілька днів, оскільки Штаб не мав у цій зоні своїх стаціонарних підрозділів. Але на відміну від цивільних службовців райхскомісаріату «Україна», співробітникам Штабу було дозволено працювати в цій зоні за домовленістю з керівництвом Вермахту³⁹, тому ці документи як джерела можуть доповнювати інформацію, що відклалася в документах військових структур.

Окремо слід також зазначити, що набагато менше відомостей про повсякденне життя в окупації містять звіти головних робочих груп та їхніх структурних підрозділів, до яких були прикріплені як співробітники фахівці з різних галузей знань. Ці звіти дуже цінні для дослідження роботи Оперативного штабу з конфіскованими зібраннями бібліотек та архівів, подекуди — музеїв, але, як правило, вони були вже зведені, узагальнені, тому що дрібні деталі та подробиці повсякдення, в основному, вже були з них вилучені. Не останню

³⁶ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 2, спр. 11, арк. 11.

³⁷ Там само, спр. 31, арк. 27—28.

³⁸ Там само, оп. 1, спр. 58, арк. 357—362.

³⁹ Кашеварова Н.Г. Діяльність Оперативного штабу Розенберга... — Ч. 2: Документи. — С. 90–93.

роль у цьому відіграло також дотримання норм написання звітів структурних підрозділів⁴⁰. Виняток становили спеціальні донесення керівників головних робочих груп до Управління штабу, де йшлося про важливі події, обставини, або які містили детальний виклад виконання окремого важливого доручення.

Другою групою джерел, що певною мірою доповнюють картину повсякдення окупації періоду Другої світової війни та зберігаються у складі матеріалів Оперативного штабу, є **листування**. Переважно, воно розпорошене серед інших справ та перемежається з іншими документами⁴¹. Як і в донесеннях, основна інформація тут пов'язана з колом осіб — представниками місцевого населення, у співпраці з котрим Оперативний штаб був зацікавлений.

Найчастіше у службових листах ідеться про професійний рівень особи, її досвід, політичну надійність, а також особливу увагу приділено умовам її проживання в окупації, складу родини, яка залишилася в окупації, та наявності членів сім'ї на утриманні — малих дітей, літніх батьків чи родичів, хворих та ін. Усі ці відомості наводилися, як правило, у листуванні між підрозділами Штабу в окупованих країнах та Управлінням штабу в Берліні, або між керівництвом головних робочих груп на місцях і керівництвом підзвітних їм дрібніших підрозділів, щоб обґрунтувати необхідність виділення державних коштів на оплату роботи місцевому співробітникові при Оперативному штабі, визначити розмір оплати й таким чином мотивувати його до співпраці в умовах виживання. Важливе значення мали також факти біографії особи, насамперед, чи постраждала вона або члени її родини від репресій радянської влади в 1930-х рр., що, на думку німців, мало забезпечити більш лояльне ставлення до них з боку місцевого співробітника та бажання працювати, а перебування чоловіка чи сина в лавах Червоної Армії під час війни не впливало на рішення про працевлаштування — вважалося, що Штаб має використати всі можливості для того, щоб виконати свої завдання з «боротьби з більшовизмом» перед німецьким райхом.

Так, співробітник підрозділу Оперативного штабу в Пскові Е. Вальтер у жовтні 1943 р. писав до Головної робочої групи «Остланд» у Ризі щодо справи місцевої письменниці Є. Даниловської⁴². Він коротко виклав основні пункти її біографії до та після окупації: 45-річного віку, раніше жила в Петербурзі та, крім цього, багато років провела в засланні в м. Владивосток. У молодості займалася танцями, живописом, пізніше — літературою. Після початку окупації перебралася з родиною до м. Луги Ленінградської області

⁴⁰ Там само. — С. 159. Повний текст розпорядження Управління штабу щодо правил оформлення звітності див.: Там само. — С. 158–173.

⁴¹ Окремі невеликі скомпоновані групи службових листів, крім тих, що перемежаються з іншими документами в архіві Штабу, можна знайти у справах першого опису фонду 3676 ЦДАВО України, а саме 22, 30, 51, 57–58, 80, 82, 112, 118–119, 127–128, 130, 136, 138, 140, 142, 144, 147, 151, 153, 159, 166, 211, 214–215, 219, 231, 233, 239, а також у справах 25–26, 33–34, 36–37, 158–160, 163, 184–186, 195–196 фонду NS 30 Федерального архіву в Берліні.

⁴² ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 127, арк. 33–34.

та, щоб вижити й забезпечити родину — чоловіка, мати 70 років і тітку, писала невеликі статті до місцевої газети й співпрацювала з німецькими службами, готуючи для них розвідки на різну тематику, пов'язану з радянською владою. Також писала на замовлення Оперативного штабу спогади, що в майбутньому мали бути перекладені німецькою мовою та опубліковані. Родині допомагав прожити також невеликий город, яким займався її чоловік. Е. Вальтер зазначає, що Є. Даниловська змушена була терміново залишити Лугу, коли одна газета надрукувала її статтю під дівочим прізвиськом, яке було широко відоме, замість того, щоб, як і раніше, подати під псевдонімом. Через небезпеку для її життя та життя родини вимушена була виїхати на Захід. Саме це питання Е. Вальтер мав намір порушити в Управлінні штабу. На жаль, про подальшу долю цієї жінки в документах Штабу немає даних.

Третя група документів, а саме **фотодокументи**, представлені знімками, зробленими співробітниками Оперативного штабу під час роботи на Сході. Вони були зібрані в окремому фотоархіві при Управлінні штабу. Крім цього, поточні робочі фотоархіви існували при головних робочих групах, оскільки передбачалося, що співробітники Штабу будуть фотографувати місця, де велися основні роботи з конфіскації, обліку та переміщення культурних цінностей, тому одна частина подібних знімків містить зображення культурних цінностей, насамперед предметів мистецтва, конфіскованих Оперативним штабом в окупованих країнах Європи, а порівняно менша частина представлених у цьому зібранні світлин була зроблена на окупованій території Радянського Союзу (Київ, Псков, Смоленськ, Мінськ тощо), а також Латвії, Литви та Естонії, так званого «Остланду». Оригінали окремих із них зберігаються у фотоархіві Федерального архіву в Берліні разом ще з кількома сотнями знімків⁴³. На окрему увагу заслуговує надзвичайно цікаве зібрання плівок Штабу, що зберігається в ЦДАВО України, у фонді 3676, в окремій справі⁴⁴, яка представляє собою зібрання позитивів кількох десятків фотоплівок, у середньому по 35–36 кадрів у кожній, створених співробітниками Головної робочої групи «Остланд». Більшість фотографій зроблено в окупованій Україні (Київ, Харків), Білорусії (Мінськ, Могильов, Полоцьк), частково — у Росії (Смоленськ), Латвії (Рига, низка маленьких містечок) та Естонії (Таллінн). Вони охоплюють часовий проміжок між листопадом 1942 р. та березнем–квітнем 1943 р., і на них зафіксована робота співробітників, а також повсякденне внутрішнє життя служб Штабу в різних містах⁴⁵. Серед них є фото співробітників за роботою, їхніх робочих приміщень, зібрань різних матеріалів, виста-

⁴³ Ці фотографії можна знайти на сайті оцифрованого фотоархіву у складі Федерального архіву в Берліні: Див.: Das Digitale Bildarchiv des Bundesarchivs [Elektronische Ressource] / Das Bundesarchiv. — Online verfügbar unter: <http://www.bild.bundesarchiv.de/> (zuletzt geprüft am: 02.02.2015).

⁴⁴ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139.

⁴⁵ Див. частину опублікованих фотографій у виданні: Кашеварова Н.Г. Діяльність Оперативного штабу Розенберга... — Ч. 1: Джерелознавче дослідження. — С. 325–392.

вок, організованих Штабом, доріг і міст, якими співробітники переміщалися автомобілем під час виконання доручень. Також цікавими є світлини Києва, а саме панорамні види, фотографії зруйнованого Хрещатика та пошкоджених будівель, знищеного Успенського собору на території Києво-Печерської лаври⁴⁶, а також знімки Харкова⁴⁷, Мінська⁴⁸ та інших міст. Присутні на них і елементи повсякдення місцевого населення, наприклад, біженці-переселенці, святкування Великодня 1943 р., побут родин робочих підприємства з видобутку торфу під Мінськом, а також просто оточуючі люди, більшість із яких становили жінки, діти та літні люди⁴⁹.

Відомі й інші фотографії, що останнім часом поширилися в мережі Інтернет, але їхнє походження достеменно не відоме, тому вони не можуть бути точно ідентифіковані. Оригінальні текстівки до них зроблені однією й тією ж людиною та подекуди містять грубі помилки на рівні ідентифікації міста⁵⁰, що рідко зустрічається серед знімків Оперативного штабу, оскільки всі плівки підписувалися одразу та були точно позначені⁵¹. Це дає підстави припустити, що, незважаючи на те, що світлини належать Штабові, підписи до них були зроблені пізніше, імовірно, при перегляді матеріалів Штабу в останній рік війни або одразу після неї.

Наведені групи документів Оперативного штабу райхслайтера Розенберга — донесення й звіти його співробітників, службове листування та фотодокументи — є комплексними джерелами офіційного походження й завдяки наявності в них опису побаченого співробітником під час виконання робочих завдань і безпосередньо його власних вражень як цивільної, а не військової особи дозволяють додати нові відомості для висвітлення окремих малодосліджених питань історії повсякдення, що подеколи й досі виступають предметом наукових дискусій. Серед них, наприклад, не лише дані щодо співпраці місцевого населення з окупантами, відносин німецьких службовців із представниками місцевої інтелігенції, нова інформація про життя в окупації

⁴⁶ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 10, 20, 31, 35.

⁴⁷ Там само, арк. 22, 24.

⁴⁸ Там само, арк. 2, 24, 44, 48, 58.

⁴⁹ Там само, арк. 8, 18, 33, 58, 68, 76.

⁵⁰ Див.: Штаб Розенберга в Києве [Електронний ресурс] // Живой Журнал. — Електрон. текст. дан. — Режим доступу: <http://reibert.livejournal.com/136023.html> — Дата обращения: 02.02.2015. Наприклад, оригінальна підтекстівка до фотографії виставкового стенду з матеріалами, присвяченими стахановському рухові в СРСР — стенд був частиною експозиції виставки, присвяченої роботі Оперативного штабу, — вказує, що місцем проведення цієї виставки був Київ. Але достеменно відомо за даними оригінальної плівки, що ця виставка мала місце в Мінську наприкінці 1942 р. Представлені також книги, начебто конфісковані Оперативним штабом у Європі, але серед міст у підтекстівці — Стокгольм, Москва, Цюрих, а, отже, оригінальний підпис помилковий або неточний, бо Штаб не працював ані в Москві, яка не була окупована, ані в Цюриху, що знаходився на території нейтральної Швейцарії, а також не мав свого підрозділу в Стокгольмі, як і взагалі на території Швеції.

⁵¹ Див., наприклад: ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 17–18. Див. також: [https://www.bild.bundesarchiv.de/cross-search/search/_1422822128/?search\[page\]=6](https://www.bild.bundesarchiv.de/cross-search/search/_1422822128/?search[page]=6).

окремих осіб, зокрема діячів науки, культури, освіти, а також відомості щодо взаємодії німецьких служб різних рівнів і безпосередній вплив їхньої політики на місцеве населення, як і вплив бойових дій на життя мешканців зони військової адміністрації, котрі опинилися найближче до лінії фронту. Водночас такі документи Оперативного штабу Розенберга не є самостійним джерелом щодо повсякдення періоду окупації та вимагають критичного підходу й джерелознавчого аналізу. Але разом із документами інших німецьких структур⁵² того ж періоду та документами особового походження вони можуть значно збагатити картину окупації під час Другої світової війни.

⁵² Наприклад, відомі подібні документи (звіти, донесення та листування), підготовлені співробітниками Крайового управління архівів, бібліотек та музеїв, що було створене наприкінці 1942 р. при райхскомісарі України під керівництвом німецького архівіста Г. Вінтера з метою збереження, впорядкування та обліку музейних, бібліотечних та архівних зібрань. Детальніше про історію Крайового управління див: *Себта Т.* Крайове управління архівів, бібліотек і музеїв при райхскомісарі України: історичний нарис // *Архіви України.* — 2009. — №. 3–4. — С. 111–127.